

**INGLIZ VA O'ZBEK TILLARINING YAXLIT ELEKTRON
LUG'ATI UCHUN LEKSIKOGRAFIK TAHLIL MODELINI
YARATISHNING MAQSAD VA ASOSLARI**

*Ergasheva Sitora Qahramon qizi,
Aniq va Ijtimoiy Fanlar Universiteti
Lingvistika bo'yicha magistr*

O'zbek tilida annotatsiya.

Ushbu tezis ingliz va o'zbek tillari uchun yagona elektron lug'at yaratishda leksikografik tahlil modelini ishlab chiqishning maqsad va asoslarini yoritadi. Tadqiqotda korpusga tayangan tavsif, semantik moslashtirish va mikrohamda makrostrukturani uyg'unlashtirish usullari qo'llanadi. Yangilik sifatida ikki tilli birliklarni avtomatlashtirilgan identifikatsiya qilish, ekvivalentlik darajalarini belgilash va maqola shablonini standartlashtirish taklif etiladi.

Rus tilida annotatsiya.

Данный тезис раскрывает цели и основания разработки модели лексикографического анализа для единого электронного англо-узбекского словаря. Используются корпусно-ориентированное описание, семантическая корреляция и согласование микро- и макроструктуры словаря. Научная новизна заключается в предложении процедур автоматизированной идентификации двуязычных единиц, установления уровней эквивалентности и стандартизации шаблона словарной статьи для цифровой среды.

Ingliz tilida annotatsiya.

This thesis outlines the goals and theoretical grounds for designing a lexicographic analysis model for an integrated English-Uzbek electronic dictionary. The study employs corpus-based description, semantic alignment, and coordinated micro- and macrostructural planning. Scientific novelty is expressed through procedures for automated identification of bilingual units,

grading equivalence types, and standardizing entry templates for digital lexicographic environments and consistent user-oriented retrieval.

Kalit soʻzlar (oʻzbek): elektron lugʻat; leksikografik tahlil modeli; korpus lingvistikasi; ekvivalentlik; semantik moslashtirish; mikrostruktura; metamaʼlumotlar.

Ключевые слова (rus): электронный словарь; модель лексикографического анализа; корпусная лингвистика; эквивалентность; семантическое выравнивание; микроструктура; метаданные.

Keywords (ingliz): electronic dictionary; lexicographic analysis model; corpus linguistics; translation equivalence; semantic alignment; entry microstructure; metadata.

Asosiy matn.

Ingliz va oʻzbek tillari oʻrtasida yaxlit elektron lugʻat yaratish vazifasi zamonaviy leksikografiyada nafaqat tarjima muammolarini, balki maʼno, qoʻllanish, uslub, valensiya va kollokatsion xatti-harakatlarni raqamli muhitda izchil ifodalash masalasini ham kun tartibiga olib chiqadi. Anʼanaviy ikki tilli lugʻatlar koʻpincha ekvivalentni berish bilan cheklanib, birlikning real nutqiy taqsimoti, tipik birikmalari va koʻp maʼnolilikdagi farqlanish mezonlarini yetarli darajada ochmaydi. Elektron format esa, aksincha, maʼlumotlar qatlamini kengaytirish, qidiruvning koʻp kanalliligini taʼminlash, maqola ichida ierarxik va tarmoqli bogʻlanishlarni qurish imkonini beradi. Shu sabab tadqiqotning maqsadi ingliz va oʻzbek tillari uchun yagona elektron lugʻatning ilmiy konsepsiyasiga mos leksikografik tahlil modelini ishlab chiqish, modelning metodologik asoslarini belgilash va maqola tuzilmasini raqamli standartga keltirishdan iborat.

Model yaratishning zarurati, avvalo, “yaxlit elektron lugʻat” tushunchasini aniqlashtirish bilan bogʻliq. Yaxlitlik bu yerda ikki yoʻnalishda talqin qilinadi: birinchidan, maʼlumotlar bir xil tamoyil asosida kodlanishi, yaʼni har bir lemma uchun bir xil minimal va kengaytirilgan parametrlar majburiy boʻlishi;

ikkinchidan, leksik birliklar o'rtasidagi munosabatlar (polisemiya, omonimiya, sinonimiya, antonimiya, frazeologik bog'lanish, terminologik ierarxiya) yagona ontologik mantiqqa bo'ysundirilishi. Mazkur yondashuv raqamli leksikografiyaning foydalanuvchi ehtiyojiga yo'naltirilgan konsepsiyasi hamda korpusga tayangan tavsif prinsipiga tayangan holda asoslanadi [6]. O'zbek leksikografiyasi tajribasida ham izohli va tarjima lug'atlari uchun nazariy-me'yoriy qarashlar shakllangan bo'lib, elektron muhitga moslashtirishda ulardagi makro va mikrostrukturaviy yondashuvlarni qayta talqin qilish talab etiladi [1].

Taklif etilayotgan leksikografik tahlil modeli uch bosqichda quriladi: korpusdan birliklarni ajratish va normallashtirish; ekvivalentlikni belgilash va semantik moslashtirish; maqola shablonini parametrlar tizimi sifatida standartlashtirish. Birinchi bosqichning asosiy mazmuni shundan iboratki, ingliz va o'zbek korpuslarida lemma variantlari, imlo shakllari, morfologik ko'rinishlar va derivatsion hosilalar bir markazga jamlanadi. Bunda frekventlik, janr bo'yicha taqsimot, rasmiy va og'zaki nutqdagi ulush kabi statistik ko'rsatkichlar leksik birlikning "real ishlatilish pasporti" sifatida xizmat qiladi. Korpusga tayangan yondashuv leksik birlikning faqat "mavjudligi"ni emas, balki "qanday ishlashi"ni ko'rsatadi, bu esa elektron lug'atning amaliy qimmatini oshiradi [6]. Shu bilan birga, o'zbek tili uchun morfologik tahlil va lemmatizatsiya muammolari, ayniqsa qo'shimchalanishning ko'p variantlilik sharoitida, ma'lumotlarni to'g'ri indekslashning hal qiluvchi sharti bo'lib qoladi.

Ikkinchi bosqich ekvivalentlik masalasining ko'p qatlamliligi bilan tavsiflanadi. Ingliz va o'zbek tillari tipologik jihatdan farqli bo'lgani sabab, "to'liq ekvivalent" holati cheklangan, ko'p hollarda qisman ekvivalentlik, funksional moslik yoki kontekstga bog'liq tarjima yechimlari ustun bo'ladi. Shuning uchun model ekvivalentlikni kamida to'rt turga ajratishni nazarda tutadi: denotativ ekvivalent (asosiy predmet-ma'no mosligi), konnotativ ekvivalent (baholash va emotsional bo'yoq mosligi), uslubiy ekvivalent (registr

va kommunikativ vaziyat mosligi), kollokatsion ekvivalent (tipik birikmalar darajasidagi moslik). Bu ajratish tarjimashunoslikdagi ekvivalentlikning funksional talqinlari hamda ikki tilli lugʻat nazariyasining amaliy talablariga uygʻun keladi [5]. Masalan, inglizcha feʼlning boshqaruvi oʻzbek tilida koʻpincha postpozitsion yoki kelishik koʻrsatkichlari bilan ifodalanadi; demak, ekvivalent faqat soʻz darajasida emas, balki boshqaruv modeli darajasida ham berilishi kerak. Rus leksikografik maktabida shakllangan mikrostruktura prinsiplari, xususan, maʼno tartibi, misollar tanlovi va grammatik belgilarning meʼyoriyligi bu yerda metodik tayanch vazifasini oʻtaydi [3]. Biroq elektron lugʻatda ularni statik matn sifatida emas, balki qidiriladigan va filtrlanadigan atributlar sifatida berish muhim.

Semantik moslashtirish jarayonida polisemiya va omonimiya ajratilishi alohida eʼtibor talab qiladi. Elektron lugʻat foydalanuvchisi odatda “qaysi maʼno kerak” savoliga tez javob olishni istaydi; shu bois maʼnolar ierarxiyasi korpusdagi prototipik qoʻllanishdan kelib chiqib qurilishi maqsadga muvofiq. Model maʼnolarni belgilashda uch mezonni birlashtiradi: korpus frekventligi, tipik kollokatsiyalar, sintaktik ramka (valensiya). Shunday qilinsa, maʼno ajratish subyektiv “til sezgisi”ga kamroq tayanadi va qayta tekshiriladigan empirik asosga ega boʻladi [4]. Oʻzbek leksikografiyasida izohli lugʻat tajribasi maʼno taʼrifini normativ va izchil berish boʻyicha muhim andoza yaratgan, lekin ikki tilli elektron muhitda taʼrif bilan bir qatorda tarjima ekvivalentlari, tipik tarjima modellari va ogohlantiruvchi belgilarning tizimli integratsiyasi talab etiladi [1].

Uchinchi bosqich maqola shablonini standartlashtirish boʻlib, u “leksikografik tahlil modeli”ning yakuniy mahsuliga aylanadi. Shablon minimal va kengaytirilgan maydonlardan tuziladi. Minimal maydonlar foydalanuvchi qidiruvida eng koʻp talab qilinadigan axborotni beradi: lemma, talaffuz (ingliz tilida), soʻz turkumi, asosiy maʼnolar, asosiy ekvivalent(lar), eng zarur grammatik izoh. Kengaytirilgan maydonlar esa professional ehtiyojlar uchun

xizmat qiladi: valensiya modeli, kollokatsiyalar, frazeologik birliklar, uslubiy belgi, terminologik soha, korpus misollari, variantlar, etimologik izoh (zaruratga ko‘ra), shuningdek, semantik tarmoq bog‘lanishlari. Elektron lug‘atning “yaxlit” bo‘lishi aynan shu maydonlar doimiyligi, kodlash bir xilligi va ma’lumotlar o‘rtasidagi referensial bog‘lanishlar orqali ta’minlanadi. Xalqaro amaliyotda raqamli lug‘at foydalanuvchisi uchun ma’lumotning qayta ishlanishi va qayta foydalanilishi, ya’ni interoperabellik muhim mezon sanaladi; shu nuqtai nazardan shablonni metama’lumotlar tizimi sifatida qurish raqamli resursning uzoq muddatli barqarorligini oshiradi [7].

Taklif etilayotgan modelning ilmiy yangiligi uch yo‘nalishda jamlanadi. Birinchidan, ikki tilli birliklarni korpusdan avtomatlashtirilgan ajratish va nomzod ekvivalentlarni statistik bog‘liqlik ko‘rsatkichlari asosida saralash imkoniyati nazariy jihatdan asoslanadi; bunda yakuniy qaror baribir leksikograf tomonidan verifikatsiya qilinadi, ya’ni “avtomatlashtirish” sifat nazoratini inkor etmaydi, aksincha, tahlilni tezlashtiradi. Ikkinidan, ekvivalentlikning darajali tasnifi maqolada “bitta so‘z = bitta tarjima” stereotipini kamaytirib, foydalanuvchiga kontekstga mos tanlovni osonlashtiradi. Uchinchi, maqola shablonining parametrik modeli o‘zbek va ingliz leksik birliklarini bir xil axborot ramkasida tasvirlashga xizmat qilib, keyinchalik lug‘atni kengaytirish, yangi korpus ma’lumotlari bilan yangilash va ta’limiy platformalarga integratsiya qilish imkonini beradi [6; 7].

Metodologik jihatdan tadqiqot tavsifiy, qiyosiy-semantik va korpus-statistik usullarning uyg‘unligiga tayanadi. Tavsifiy yondashuv lug‘at maqolasining ichki tuzilishini me’yorlashtirishga, qiyosiy-semantik tahlil ma’no mosliklarini asoslashga, korpus-statistik usul esa qo‘llanish dalillarini raqamli ko‘rsatkichlar bilan tasdiqlashga xizmat qiladi. Elektron lug‘at uchun muhim bo‘lgan yana bir masala foydalanuvchi stsenariylaridir: tarjimon, til o‘rganuvchi, mutaxassis va tadqiqotchi bir xil ma’lumotdan turlicha foydalanadi. Model shu ehtiyojlarni bitta manbada qondirish uchun ma’lumotni qatlamli taqdim etishni

ko'zda tutadi, ya'ni foydalanuvchi oddiy ko'rinishda faqat asosiy maydonlarni, kengaytirilgan ko'rinishda esa chuqurlashtirilgan parametrlarni ko'ra oladi. Bu yondashuv "ortiqcha ma'lumot" muammosini kamaytiradi va elektron lug'atning amaliylikini oshiradi.

Xulosa.

Ingliz va o'zbek tillari uchun yaxlit elektron lug'at yaratish leksik birlikni faqat tarjima ekvivalenti bilan emas, balki uning korpusdagi qo'llanishi, semantik tuzilishi, uslubiy xususiyatlari va birikuvchanligi bilan birga tasvirlashni talab qiladi. Taklif etilgan leksikografik tahlil modeli uch bosqichli jarayon sifatida korpusdan birlik ajratish, ekvivalentlikni darajalash orqali semantik moslashtirish hamda maqola shablonini parametrik standartga keltirishni bir tizimga birlashtiradi. Natijada elektron lug'atning yaxlitligi ma'lumotlar bir xilligi, qidiruvning aniqligi va doimiy yangilanadigan raqamli infratuzilma bilan ta'minlanadi; model esa ikki tilli resurslar yaratishda metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati: leksikografik tamoyillar va me'yor masalalari. Toshkent, Fan, 2009. 280 b.
2. Hojiyev A. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent, O'qituvchi, 2001. 192 b.
3. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка. Москва, Наука, 1974. 367 с.
4. Atkins B. T. S., Rundell M. The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford, Oxford University Press, 2008. 540 p.
5. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London, Routledge, 2018. 352 p.
6. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford, Oxford University Press, 1991. 170 p.
7. Fuertes-Olivera P. A., Tarp S. Theory and Practice of Specialised Online Dictionaries: Lexicography versus Terminography. Berlin, De Gruyter, 2014. 240 p.